

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Труб Володимир Михайлович

ОСОБЛИВОСТІ МІКРО- ТА МАКРОРІВНІВ

СЕМАНТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

(комунікативні, презумптивні, референційні та істинісні аспекти)

Спеціальність 10.02.19 - теорія мовознавства

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата філологічних наук

Київ - 1994

00778926 (\$)

Робота виконана у відділі теоретичної
нальної науково-технічної термінології

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Е.Ф.СКОРОХОДЬКО

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор В.І.КАРАФАН

- кандидат філологічних наук,
ст.н.співр. Т.В.РАДЗИВОВСЬКА

Провідна організація - Інститут мовознавства АНУ

Захист відбудеться "___" _____ 1994 року
о ___ годині на засіданні спеціалізованої Ради Д.01.01.09
при Київському університеті ім. Тараса Шевченка за адресою:
м.Київ, Бульвар Шевченка, 14, актовий зал.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці університету

Автореферат розіслано "___" _____ 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої Ради
доцент

З.О.ГЕТЬМАН

Як відомо, реалізація багатьох прикладних завдань, які актуалізувалися завдяки розвитку технічного прогресу (в першу чергу - кібернетичної бази), багато в чому сприяла і переосмисленню своїх об'єктів цілою низкою гуманітарних дисциплін. В першу чергу це стосується лінгвістики, яка нарешті усвідомила, що одним з центральних об'єктів її досліджень має стати побудова теоретичних моделей класу "Зміст $\longleftrightarrow$ Текст".

Важливим компонентом цієї проблематики є моделювання семантичного аналізу тексту, пов'язане з побудовою моделей експлікації змісту тексту. Прагнення осягнути відповідний феномен на рівні того, "як це робить людина", вимагає нових глибинних пошуків безпосередньо на змістованому боці мовного зв'язу. Ось чому зусилля сучасної лінгвістичної семантики спрямовані передусім на вироблення більш чіткого уявлення про структуру "виходу" відповідної моделі. Одночасно постає і проблема розробки експліцитних засобів "зображення" змісту - семантичного подання (СемП).

Розв'язання цих проблем пов'язане з низкою труднощів, тому що головним засобом осягнення того, як "влаштована" семантична структура будь-якої природної мови поки що є інтуїтивно-логічний метод. При цьому з розвитком пізнання суттєво еволюціонує і уявлення про характер досліджуваного феномену. Будь-яка система семантичного аналізу тексту завжди обумовлена структурою "виходу" системи. А цей "вихід" в свою чергу віддзеркалює те уявлення про план змісту, яке "вклали" до системи її розробники. Будь-яке неминуче впродовж розвитку лінгвістичної науки поглиблення уявлень про "влаштування" виходу спричиняється до перегляду тих або інших аспектів переходу від тексту до змісту.

Слід також мати на увазі, що глибинне вивчення плану змісту тісно пов'язане з проясненням семантичної функції таких універсальних мовних категорій як юнкція, неюус, актуальне розчленування, референція, заперечення. В зв'язку з цим особливою гостроти набуває проблема побудови формальних засобів подання змісту - СемП.

Мета роботи. Все зазначене і обумовило основну мету нашого дисертаційного дослідження, яка полягає в тому, щоб дати порівняльний аналіз функціонування згаданих універсальних категорій як характеристик "мікрорівня" (тобто одиниць формальної семантичної мови), з одного боку, і як характеристик "макрорівня" висловлювання - з другого, що в свою чергу конкретизується у вирішенні таких завдань:

1) вироблення основних засад побудови моделі семантичного подання, яке суттєво ґрунтується на нияці даних універсальних мовних категорій;

- 2) дослідження семантичних функцій атрибутивних конструкцій;
- 3) вивчення типів об'єктної референції;
- 4) дослідження основних комунікативних аспектів функціонування заперечення;

5) побудова типології питань, яка обумовлює різні типи актуальності розчленування елементарних висловлювань семантичної мови.

Для вирішення поставлених завдань застосовується інтуїтивно-логічний метод, який активно спирається на синонімічне перифразування, що дозволяє повніше розкривати зміст аналізованої мовної одиниці або висловлювання. Крім того широко вживається започаткований Л.В.Дербсю принцип лінгвістичного експерименту, який, як відомо, передбачає повсякчасне звертання до негативного мовного матеріалу. Аномальність висловлювання звичайно сигналізує про порушення змістової сполучуваності, тобто є свідченням того, що певні елементи речення входять у суперечність із значенням аналізованої мовної одиниці. У такий спосіб це явище сприяє встановленню того, як "злаштовано" значення цієї одиниці, допомагаючи "розкриттю її семантичного секрету" (Ю.Д.Апресян).

Теоретичне значення роботи зумовлено тим, що вона знаходиться в руслі численних сучасних досліджень з лінгвістичної семантики, які належать до класу моделей "Зміст <--> Текст" і пов'язані з накопиченням нових знань про структуру змістового плану природних мов. В роботі вивчаються властивості змістової мовної структури, які притаманні її комунікативним, презумптивним, референційним та істиннісним аспектам.

Актуальність теми дисертації визначається тим, що для сучасної інгвістичної семантики в на часі побудова моделей, які імітують мовну юведінку людей стосовно їх здатності вилучати зміст із заданого тексту.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вивчення змістової структури природної мови здійснюється шляхом "наскрізного" аналізу функціонування універсальних мовних категорій на різних рівнях подання висловлювання. Побудовано варіант деревинного Семп, яке функціонально співвідноситься з лінійною розгорткою семантичної сітки, і характеризується певною синтаксичною та комунікативною організацією. Досліджено функції атрибутивних конструкцій стосовно їх вкладу до комунікативної організації поверхневого речення, нестандартного оформлення презумптивних валентностей предикатів, а також вираження "прихованої" імплікації. Запропоновано типологію референції об'єктних означуваних, яка спирається на поняття умовного (квазі-) вибору та його критерію добору. Вивчено функції заперечення як негативної оцінки істинності, а також як засобу формування певного повідомлення. Побудовано класифікацію

питань, яка функціонально пов'язана з різними комунікативними типами елементарних одиниць запропонованого Семп, і може бути ефективно використана для цілей інформаційного пошуку.

Об'єктом дослідження слугував матеріал творів художньої літератури XIX - XX століть, наукових, технічних та публіцистичних текстів.

Наукові висновки, одержані в дисертації, можуть бути практично використані в лексикографії, у читанні теоретичних курсів з лінгвістичної семантики для студентів-мовознавців. Результати роботи можуть знайти практичне застосування у машинному перекладі, а також в різних системах, пов'язаних з переробкою текстів - інформаційно-логічних, інформаційно-керувачих та інформаційно-пошукових.

Відповідно до результатів дослідження на захист вносяться такі послуження:

1. Запропонований варіант деревинного Семп містить такі основні елементи: а) елементарні синтагми, до їх утворюють бінарні семантичні відношення, які можуть вживатися в режимах неокосу, обмеженої викидності ("сю") та необмеженої викидності ("ю") та деяких інших; б) засади синтаксичної організації, згідно з якою синтагми групуються в дерева. Розрізняються два типи дерев - "сю-дерева" у функції семантичної моделі референтної дескрипції (визначеної чи невизначеної) і предикативні дерева, які слугують моделлю Семп висловлювання. Основні засади подання комунікативної організації висловлювання на рівні Семп полягають у динамічному, експліцитному та уніфікованому віддзеркаленні: а) протиставлення вже відомої реципієнтові інформації тій семантичній порції, яку він сприймає у поточний момент; б) тип актуального розчленування поточної порції.

2. В результаті дослідження функцій атрибутивних конструкцій у поверхневих висловлюваннях російської мови, виявлено спільні механізми взаємодії обмежувальної та необмежувальної викидності на глибинному рівні Семп та на макрорівні поверхневого аналогу Семп аналізованих речень. Крім того атрибутивні словосполучення можуть слугувати засобом нестандартного оформлення презумптивних валентностей і вираження прихованої імплікації.

3. За основу запропонованого обчислення типів об'єктних означуваних, яке спирається на концепт квазі-вибору та його критерію добору, взято такі бінарні ознаки: а) об'єкт квазі- вибрано / об'єкт квазі- не вибрано; б) к-критерій є індивідуальним / к-критерій є неіндивідуальним; в) к-критерій є відомим / к-критерій є невідомим. Розрізняються п'ять типів означуваних, які відповідають референтним визначенням та референтним невизначенням об'єктам, а також нереферентним об'єктам, що

знаходяться у сфері дії квантора існування та квантора узагальнення (з відомим чи невідомим індивідуальним к-критерієм). Постулюється глибинний зв'язок квантора узагальнення з імплікацією. Згідно запропонованого трактування загальних питань, останні можуть розглядатися як імплікативні спонування слухача дати позитивну чи негативну істинісну оцінку того чи іншого припущення мовця. Серед різноманітних типів імплікативних презумпцій особливий інтерес становить презумпція кон'юнктивних посилювань, яка сама має імплікативну структуру і припускає, що зв'язок між посиленням та наслідком може мати ймовірнісний характер.

4. Виявлено дві основні функції заперечення - негативної оцінки істинності (ОІ) деякої пропозиції та заперечення як засобу формування певного стверджувального повідомлення. В межах першої функції заперечення доцільно розглядати в одному ряду з іншими типами істиннісних оцінок - позитивною ОІ та похідними ОІ. Показано, що комунікативним "попередником" будь-якої негативної ОІ є ствердна пропозиція з довільною модальністю та ступенем експлікативності. Розглянуто різноманітні типи таких пропозицій. Виявлено, що засобом семантичної інтерпретації будь-якої негативної ОІ є протипоставлена конструкція (незалежно від того, який тип заперечення - нейтральний чи контрастивний - використано для її поверхневої маніфестації).

5. Запропонована типологія інформаційних запитів, яка базується на комунікативній класифікації елементарних питань, відповідає різним типам інформаційних потреб користувачів ІПС.

Апробація роботи. Основні результати досліджень за темою дисертації були викладені у доповідях на Всесоюзній конференції "Структурно-математичні методи моделювання мови" (Київ, грудень 1970 р.), Міжнародних семінарах з машинного перекладу (Москва, листопад 1975, листопад 1983), Міжнародному симпозіумі "Граматики аналізу та синтезу та їх подання в обчислювальних структурах" (Таллінн, листопад 1983), школах-семінарах "Семіотичні аспекти формалізації інтелектуальної діяльності" (Київ, квітень 1985, Боржомі, квітень 1988), а також на інших всесоюзних (Ленінград, листопад 1979, квітень 1990), (Київ, 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1982), Харків 1986, та республіканських (Київ, 1976, 1982, 1984) конференціях, нарадах та семінарах.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, заключної частини, списку використаної літератури та додатку.

Зміст роботи. У Вступі обґрунтовано актуальність теми, визначені мета, методи та матеріал дослідження, його теоретичне та практичне значення.

Перший розділ дисертації присвячено опису запропонованого нами СемП, яке розроблено як розширення деревинного (на противагу - оїтково-вому) варіанту штучної мови КХ-кодів, що її запропонував Е.З.Скороходько. У першому підрозділі розглядаються основні елементи СемП. Роздвоюю одиницею мови КХ-кодів є елементарна синтагма виду $X_i R_j X_k$, де R_j - двомірне семантичне відношення (або релатема), а X_i та X_k - позначення предметів, які заповнюють ліве та праве місця даного відношення. Кожному відношенню притаманні ті або інші протилежні сенси (пор. транзитивність/нетранзитивність, симетричність/асиметричність), які обумовлюють якісну визначеність даного відношення. Інші протиставлення, що є суттєвими для всіх відношень, не пов'язані з їх якісною визначеністю. Такими є, наприклад, спряжені відношення, які закладають протилежні напрями семіотизації денотативно-тототонік ситуацій. Наприклад, відношення 'мати у своєму складі' диктує осмислення ситуації від цілого до його частини, тоді як відношення 'бути частиною' спрямовує осмислення тієї ж ситуації від частини до цілого. Це один тип протиставлення розетом пов'язаний з їх поділом на стверджувальні та заперечні. Досліджуючи можливості КХ-мови як засобу репрезентації значень олів-предикатів, ми усвідомили необхідності введення для кожного відношення принаймні двох додаткових видів протиставлень: 1) предикативність (некою)/непредикативність (якція); 2) ситуаційність/неситуаційність.

У відповідності з протиставленням (1) кожне відношення може вживатися принаймні у двох режимах - режимі некою та режимі якції, які розрізняються відповідно позначками "к" і "я" над буквенію заломом (або кодом) відношення. Як відомо, за допомогою предикативних засобів (переважно - простих стверджувальних речень) у природних мовах стверджуються, подаються ті чи інші повідомлення. На відміну від предикативності, яктивності (в першу чергу - різноманітні засоби комплікації) дозволяють не лише передавати інформацію, але й виділяти певний елемент ситуації, про яку повідомляється, у такий спосіб "предметізаючи" її, примушувачи сприймати її "через" виділений елемент.

У складі якції в овом чергу виділяються дві підрядні категорії - обмежувальна якція ("ок") та необмежувальна якція ("я"). Тому символ "я" слід інтерпретувати як "нерозчленовану" якцію (або "я", або "ж")

Обмежувальна якція - це такий непредикативний режим, який використовується для побудови означуваних тих чи інших об'єктів. Ситуаційність синтагм КХ-мови, вжитих у даному режимі, утворюють необхідну та достатню сукупність ознак, яка являє собою однозначне подання відповідно-

го об'єкту чи множини об'єктів.

Несомежувальна юнкція - непередикативний режим, що використовується для позначення тих відношень, які утворюють ознаки вже однозначно заданих об'єктів, тобто не входять до складу необхідних і достатніх ознак.

Засобом формування об'єктного означуваного слугує одна чи кілька обмежувальних юнктивних РХ-ознак (надалі - "сю"-ознаки). "Сю-ознаці" відповідає така частина елементарної синтагми РХ-мови, яку утворює відношення, вжите у режимі "сю", та праве місце цього відношення. Ліве місце відношення (носіїв "ю"-ознаки) позначається символом ЗЛ (скорочення від *элемент*). Графічні аналоги означуваних об'єктів являють собою т. зв. юнктивні обмежувальні дерева ("сю"-дерева), утворені сукупністю ієрархізованих синтагм, у яких всі відношення вжито у режимі "сю". "Сю-дерева" утворюються тією чи іншою сукупністю ознак, що характеризують символ ЗЛ, якому відповідає позиція найлівішої верхньої дерева. "Сю-дерева" слугують за модель дескрипцій, зокрема - тлумачень слів предметної лексики у тлумачних словниках.

Серед "ю-ознак" розрізняються ознаки змістовні і позначкові. Змістова ознака - це ознака, яку утворює будь-яке із використовуваної номенклатури семантичних відношень. Позначкова ознака - це ознака, що її утворює фіксоване відношення "мати позначкою". Це відношення встановлює в межах того чи іншого СемП однозначну відповідність між довільним елементом деякого класу та певним символом. Означуване об'єкта, побудоване з допомогою тільки змістовних ознак, назвемо його змістовним поданням. Означуване об'єкта, яке, крім змістовних ознак, має одну позначкову ознаку, назвемо його мішаним поданням. Мішане подання по суті являє собою загальнозживаний засіб ототожнення та диференціації змінних у формальних тлумаченнях. Об'єкт, який має одну або кілька "сю-ознак" (змістовних чи позначкових), заповнює місце деякої змінної не сам по собі, а лише з усіма притаманними йому "сю-ознаками".

Нижче наводиться ряд відповідностей між планом вираження та планом змісту, які можна побудувати, припустивши, що слово *иметь* співвідноситься з елементарним відношенням РХ-мови. Зліва подаються синтагми мови РХ-кодів, а справа - відповідні їм вирази російської мови:

а) *Иванов - ^Ииметь - книга*: Иванов имеет книгу; Иванов - владелец книги; У Иванова имеется книга;

и

б) *книга - принадлежать - Иванов*: книга принадлежит Иванову; книга - собственность Иванова; книга имеется у Иванова;

- в) 'Іванов - ^юиметь - книга': Іванов, ^юимеющий (который имеет) книгу;
 г) 'книга - ^юпринадлежать - Іванов': книга, ^юпринадлежащая (которая принадлежит) Иванову;
 д) 'ЗІ - ^{ою}иметь - книга': ^{ою}владелец книги;
 е) 'ЗІ - ^{ою}принадлежать - Іванов': ^{ою}собственность Иванова.

Звернемо увагу на те, що у випадках (в-г) релатему 'иметь' вжито в режимі "нерозчленованої кничці".

У відповідності до протиставлення (2) всі відношення поділяються на ситуаційні та неситуаційні. Неситуаційні відношення - це релативи, які вимагають заповнення обсяг своїх місць елементами, які співвідносяться з предметами, речовинами, процесами, властивостями і т.ін. згідно з обмеженнями, які накладаються змістом визначеності відповідної релативи. Ситуаційне відношення - це релатива, яка вимагає, щоб принаймні одному її місцю відповідала нехотуна синтагма РХ-мови. Розрізняються лівобічні, правобічні та двобічні ситуаційні відношення - в залежності від того, який член релативи (лізній, правий чи обидва) має бути нехотуною синтагмою.

У другому підрозділі 1 розділу розглядаються принципи синтаксичної організації семантичних елементів. У 1974 році Ю.Д.Апресіаном запропоновано спеціальну мову для опису синтаксичних властивостей слова, в якій розрізняється три принципово можливих типи зв'язку між семантичними одиницями: а) заповнення семантичних валентностей; б) означувальний зв'язок між предикатами; в) сурадний зв'язок між предикатами. В даному підрозділі показано, що на глибокому рівні подання змісту означувальний та сурадний типи синтаксичного зв'язку можуть бути зведені до першого типу - заповнення семантичних валентностей. В регульаті СемІ набуває вигляду єдиного уніфікованого подання - неупорядкованого графу. Прикладом такого подання є СемІ моделі "Зміст <--> Текст". За типом синтаксичної організації це СемІ є дуже подібним до нашої семантичної моделі. Ця функціональна подібність дещо затьмівляється тією формальною відмінністю, що наше СемІ є не неупорядкованим графом, а деревом. В той же час можна показати, що обидва ці подання є сумісними. Далі формулюються головні засади перетворення фрагментів сіткового подання у еквівалентне йому деревинне.

Виділяється два типи дерев - екзистивне і предикативне. Сформулюються їх формальні визначення. Деревинні СемІ можуть набувати статусу екзистивних чи предикативних застосуванням стандартних операцій типу: а) надання певного режиму ("н", "ю", "ою", "но") тій чи іншій релативі; б) зміна попереднього режиму релативи. Розглядаються приклади подібних перетворень. Вони надають можливість моделювати різні семанти-

лення, які виникають при екзистивному виділенні будь-якого актанта предиката, а також різні "напрями" сприймання денотативно-тотожних ситуацій, що виникають при вживанні конверсивів.

Право на автономне існування мають лише "ов-дерева", що є моделями об'єктних означуваних. Екзистивні дерева, утворені синтагмами в режимі "но", не можуть існувати самостійно, бо є завжди фрагментами предикативних дерев. СемП будь-якого висловлювання являє собою предикативне дерево. Специфічною особливістю предикативного дерева є притаманна йому комунікативна організація.

У третьому підрозділі 1-го розділу подаються основні засади репрезентації комунікативної організації СемП. Слід мати на увазі, що при послідовному ознайомленні слухача з тим чи іншим реченням його уявлення про даче і нове постійно змінюється. Тому модель комунікативного сприйняття висловлювання повинна динамічно, експліцитно та уніфіковано відображувати: а) протиставлення вже відомої рецipientові інформації, яка зберігається у його "оперативній пам'яті", тій семантичній порції, яку він сприймає у поточний момент; б) актуальне членування (АЧ) порції, яка сприймається.

Скоільки найпростішою одиницею РХ-мови є елементарна синтагма $XiRjXk$, то вже і цьому атомарному виразу має бути притаманним поділ на тему і рему. Розбіжності у типах АЧ РХ-синтагм обумовлені: 1) різними варіантами поділу синтагми на тему і рему ($Xi / RjXk$; $XiRj / Xk$; $Xi, Xk / Rj$); 2) типом комунікативної функції - чи синтагма розглядається як деяке повідомлення, чи стве об'єктом істинісної оцінки (негативної чи позитивної). Відтак виділяються наступні типи АЧ:

1. Рівномірне АЧ: "Іванов-^Німає-книга" (Іванов ^{ОЮ}имеє книгу).
2. Предметово-емфатичне АЧ: "то, ^{ОЮ}що ^{ОЮ}приналежить Іванову, єсть книга" (Імеє Іванов книгу, Приналежить Іванову книга).
3. Релятивно-емфатичне АЧ: "тот факт, що Іванов ^{ОЮ}связан с книгой, выступает в качестве того, что Іванов ^{ОЮ}книгу ^{ОЮ}имеет" (Іванов ^{ОЮ}книгу ^{ОЮ}имеє).
4. Негативний рівномірний тип АЧ: "Іванов-не ^Німає-книги" - "то, что Іванов ^{ОЮ}имеє книгу, неверно" (У Іванова ^{ОЮ}нет ^{ОЮ}книги).
5. Негативне предметово-емфатичне АЧ: "То, что ^{ОЮ}приналежит Іванову, не является книгой" (Іванову ^{ОЮ}приналежить ^{ОЮ}не ^{ОЮ}книга).
6. Негативне релятивно-емфатичне АЧ: "То, что ситуация, участниками которой являются Іванов и книга, конкретизируется как то, что Іванов ^{ОЮ}книгу ^{ОЮ}имеє, не верно".
7. Позитивне рівномірне АЧ: "То, что Іванов ^{ОЮ}имеє книгу, верно".
8. Позитивне предметово-емфатичне АЧ: "То, что то, что ^{ОЮ}приналежит Іванову, является книгой, верно".

9. Позитивне релативно-емфатичне АЧ: 'То, що ситуація, участниками которой являются Иванов и книга, конкретизируется как то, что Иванов книгу имеет (книга Иванову принадлежит), верно'.

У предикативних деревах особлива роль належить т.зв. головній синтагмі - єдиній або найвищій з предикативних синтагм, що примикають до твірної гілки дерева. В головній синтагмі і подається (розраховується за тим чи іншим типом АЧ) остання із сприйнятих на поточний момент порцій тексту, що поступово осмислюється. Тому в процесі його сприймання СемП мусить зазначати певних структурних перетворень, в ході яких елемент, що є темою чергової порції, посідає позицію лівого члена головної синтагми. Динаміка такого комунікативного сприймання простежується на прикладі тексту тлумачень предикативів типу *x рискует, над x-ом нависла опасность*.

Як зазначає О.Є.Кібрик (з посиланням на Дж. Лакова), "недоліком формальних теорій є те, що вони охоплюють лише ті факти, з якими може мати справу даний засіб формалізації. На даний момент жоден з описів мови, тісно пов'язаний з якоюсь формальною теорією, не здатний охопити більшість явищ, які є в мові. До цього слід додати, що формальні моделі мають здатність застарівати, і тоді пошук, затрачений на їх створення, втрачає сенс". Більше як 20 років тому Ю.Д.Апресян зазначає, що такі яскраві представники подільської школи лінгвістичної семантики, як Андрій Богуславський та Анна Рамбицька вважали формалізацію взагалі "передчасною і тому зосередили свою увагу переважно на змістовному боці семантичних проблем...".

Цілком усвідомлюючи принципову обмеженість моделі СемП, опису якої присвячено перший розділ даної дисертації, ми, однак, вважаємо за можливе обґрунтувати доцільність запропонованих засобів такими міркуваннями. Дійсно, принципова неповнота даного СемП (відсутність регулярного протиставлення презумпції та асерції, повної моделі референції, різноманітних типів модальних рамок і т.ін.) не викликає сумніву. Однак ця очевидна неповнота аж ніяк не заперечує необхідності цих засобів - ніяка запропонованих елементів семантичної мови зберігає свою актуальність. Специфічність цих елементів значною мірою обумовлена тим, що наша модель співвідноситься не з універсальним сітковим семантичним поданням, а з тим засобом репрезентації семантичної інформації, якому у графічному варіанті подання відповідає дерево.

Як відомо (пор. Рилова 1976), деревовидний спосіб подання змісту можна розглядати як перший крок на шляху переходу від багатомірного нелінійного семантичного графу до принципово лінійного висловлювання і - ширше - тексту. Відтак дерево є результатом лінійного розгортання

семантичної сітки. Воно являє собою такий граф, у якому вже є заданим "маршрут" викладення ситуації (Мартем'янов 1964). У дереві може бути збережена така ж абстрактність та глибина подання змісту, як і в вихідному сітковому поданні. З іншого боку, дерево забезпечує сумісність "лінеаризованого" змісту з більш поверховими, принципово деревинними, рівнями його подання - глибинно-синтаксичним, поверхово-синтаксичним, глибинно-морфологічним, поверхово-морфологічним і т.ін. (Мельчук 1974). Така сумісність багато в чому забезпечується і заздалеки використанню у деревинних СемІ низки згаданих вище універсальних мовних категорій (інкція, нексус, актуальне розчленування, референція, заперечення).

Однією з гострих проблем моделювання семантичного аналізу тексту є в'ясування функцій різноманітних атрибутивних груп. Воно полягає в заміні атрибутивного зв'язку експліцитним вираженням тієї семантичної функції, яку він виконує. Ця проблематика розглядається у другому розділі. У його першому підрозділі з'ясовується зклад атрибутивних конструкцій у комунікативне членування речення та утворення об'єктних означуваних. Йдеться про розмежування семантичних функцій означальних конструкцій (ОК) у позиції означення до додатку при присудку. Це розмежування здійснюється шляхом перефразування вихідного речення у такий трансформ, який є максимально близьким до семантичного запису аналізованої фрази. Такий трансформ ми надалі називатимемо поверхневим аналогом семантичного подання (ПА СемІ). ПА СемІ являє собою таке речення, в якому підмет співвідноситься з темою поточної порції змісту, а група його присудку - з її ремою. Група підмета (або деякі її члени) можуть супроводжуватися однією або кількома ОК з надрядковими індексами "сю" чи "ню". Індекс "сю" означає, що відповідна йому ОК є обмежувальною ознакою іменника. Відтак іменник разом з ОК утворює єдину дескрипцію - семантичне подання певного об'єкту. Як і на мікрорівні СемІ, на макрорівні ПА СемІ розрізняються два типи об'єктних подань: а) змістове подання об'єкта - означуване, яке утворюється одною або кількома змістовними ознаками; б) мішане подання, яке, крім змістовних, містить позначкову "сю-ознаку". Індекс "ню" означає, що співвіднесена з ним ОК виражає ті відомості про тему поточної порції змісту, які стали відомими реципієнтові в ході його ознайомлення з попередніми порціями (тобто зберігаються у його "оперативній пам'яті"). В процесі сприймання висловлювання його ПА СемІ мусить визнавати певних структурних перетворень, в ході яких тема поточної семантичної порції заповнює позицію підмета, а семантичні порції, сприйняті раніше, перетворюються в обмежувальні або необмежувальні юктивні ознаки цих компонентів.

Насамперед цікавитиме виявлення чинників, які призводять до того, що речення, які мають однотипну синтаксичну структуру, перефразуються у істотно відмінні ПА СемП. У наведених нижче прикладах (16 - 66) цю різницю можна пояснити за допомогою різних комбінацій частково незалежних бінарних ознак, притаманних аналізованим фразам (1а - 6а):

- однозначність/неодназначність номінації об'єкта через визначений іменник (ВІ); сприймається чи не сприймається ОК як обмежувальна ознака ВІ; адатність/неадатність частини речення, що передує ОК, до утворення самостійної порції змісту. Переходимо до розгляду прикладів:

(1а) Анна провсмала Петра глазами, подними слез

(1б) 'Глаза Анны, которыми она ^{нЮ} провсмала Петра, / были полны слез'.

ВІ в (1а) однозначно співвідноситься з об'єктом: 'глаза Анны'; частина речення, яка передує ОК, являє собою першу семантичну порцію: 'Анна / провсмала Петра глазами'; додаток разом з ОК утворює другу семантичну порцію: 'Глаза Анны / были полны слез'. Таким чином, у ПА СемП (1б) ОК з надрядковим індексом "нЮ" 'которыми Анна провсмала Петра' являє собою ту інформацію про тему другої порції ('глаза Анны'), яка на момент сприймання цієї порції вже зберігається в оперативній пам'яті слухача.

(2а) Ученые изучают моря, омывающие Антарктиду

(2б) 'Ученые / изучают моря, омывающие ^{оЮ} Антарктиду'

ВІ моря у (2а) подає об'єкт неоднозначно; ОК сприймається як обмежувальна ознака ВІ, отже все речення разом узятє утворює єдину семантичну порцію (2б). В даному разі обмежувальна ознака формується на базі апелювання до спільної для мовця і слухача енциклопедичної інформації географічного характеру (Антарктиду омивають моря). Далі подано аналіз різних умов, за яких та чи інша ОК дістає обмежувальну інтерпретацію.

(3а) Она достала из-за корсажа пакет, перевязанный красной лентой

(3б) 'Пакет, который она достала ^{оЮ} из-за корсажа, / был перевязан красной лентой'.

ВІ пакет у (3а) подає об'єкт неоднозначно; ОК перев'язаний красной лентой не сприймається як обмежувальна ознака ВІ; частина речення, що передує ВІ, утворює першу семантичну порцію: 'Она достала из-за корсажа (якої-то) пакет'. Як бачимо, на етапі сприймання першої порції означуване, яке співвідноситься з другим актантом досягати, містить імпліцитну поначку: 'пакет а'. А на етапі сприймання другої порції цей поначковий компонент замінюється змістовим "ою-ознаком", що отже відомою з першої порції: 'пакет, который она достала из-за корсажа'..

Розглянемо тепер приклади іншого типу:

(4a) В городі єсть человек, которому негде жить

(4б) 'Одному ^{ОД}человеку ^{ОД}на ^{ОД}города, ^{ОД}негде ^{ОД}жити';

(5a) В тексті встречаются слова, отсутствующие в машинном словаре

(5б) 'Часть ^{ОД}слов ^{ОД}текста ^{ОД}отсутствует ^{ОД}в ^{ОД}машинном ^{ОД}словаре';

(6a) В городі нет людей, способных вести умную беседу

(6б) 'Все ^{ОД}люди ^{ОД}города ^{ОД}не ^{ОД}способны ^{ОД}вести ^{ОД}умную ^{ОД}беседу'.

В цих прикладах частини речень, які передують ОК, або взагалі не здатні до автономного існування (пор. «В городе есть человек...», «В тексте встречаются слова...», або при їх самостійному вживанні одержують інтерпретацію, відмінну від тієї, яку вони дістають у складному реченні - пор. В городе нет людей і (6a).

Приклади (4a-6a) на глибинному рівні являють собою єдину семантичну порцію, яка міститься в ОК. Темою кожної порції є невизначений референтний об'єкт (4a) або референтна невизначена множина об'єктів (6a). Семантична ж функція головних речень полягає в завуальованому вираженні однієї з обмежувальної однак змістовної частини мізаного подання невизначеного об'єкта або множини. У прикладі (6a) мова йде про всю розподілену множину (всіх людей міста). Йдеться про те, що жоден з елементів цієї множини не задовольняє відповідній властивості. На більш глибинному рівні ПД Семі (6б) може бути подано з залученням оператора квантора існування $\exists(x)$ (див. розділ 3):

(6б) $\approx$ ' $\exists(x)$ (x є ЛЮДИ ГОРОДА) Количество случаев типа $\exists(x)$ СПОСОБНЫ ВЕСТИ УМУЮ БЕСЕДУ (x) = 0'.

У другому підрозділі йдеться про роль ОК у нестандартному заповненні презумптивних валентностей. При моделюванні семантичного аналізу речення фрагментам, які утворюються тим чи іншим 'предикатом, можна співвідносити його тлумачення, змінні компоненти яких замінюються текстовими елементами, що заповнюють валентності відповідного предиката.

Глибинний "текст" тлумачення багатьох предикатних слів може бути поділений на дві частини - презумпцію та асерцію. Частина тексту тлумачення, яка визначає сукупність умов, необхідних для забезпечення правочинності того чи іншого асертивного твердження, являє собою т.зв. семантичну презумпцію (Падучева 1977). Іншою важливою властивістю презумпції є те, що вона може утворювати елемент спільних відомостей мовця і слухача. В такому разі презумпція висловлювання називається прагматичною. Важливо підкреслити, що обізнаність слухача у ситуації, якій відповідає презумптивна частина тлумачення, не є універсальною частиною презумпції. Якщо межі семантичної презумпції є чітко окресленими,

то та частина тлумачення, яка може бути попередньо відомою адресатові, не має чітких меж.

В реальних текстах часто зустрічаються випадки т.зв. нестандартного оформлення презумптивних валентностей (ПВ) - валентностей, яким відповідають ті змінні у тлумаченні, що входять до складу презумпції. З цією метою часто використовуються різноманітні атрибутивні засоби. Наприклад, у (7) Автор *благодарит* NN, *прочитавшего статью в рукописи* дієприкметниковий зворот нестандартно заповнює причину валентності предиката *благодарить*, тобто (7) є синонімічним (7а) Автор *благодарит* NN *за то, что тот прочитал статью в рукописи*.

ПВ часто загалом не мають регулярного способу вираження, передбаченого моделлю валентних зв'язків предиката, і тому реалізуються у тексті тільки нестандартно. Розглядаються численні випадки нестандартного заповнення ПВ у функції прагматичної та семантичної презумпції, висвітлюється умови, за яких заповнення ПВ є обов'язковим чи факультативним. Тут ми обмежимося лише одним прикладом: (9) *Дочь Ивановых, участвующая в эстрадном ансамбле, приехала на гастроли в Болгарию*, де дієприкметниковий зворот нестандартно заповнює ПВ присудку 'гастролювати' (участь в естрадному ансамблі). Необхідність у такому уточненні обумовлена відсутністю відповідної інформації (причетність дочки Іванових до мистецької діяльності) у слухача. Тому їй потрібно повідомити, щоб зробити правочинним застосування предиката до об'єкту, уникаючи у такий спосіб адивування слухача.

Третій підрозділ присвячено висвітленню ролі атрибутивних конструкцій у вираженні "прихованої" імплікації. Як відомо, різноманітні імплікативні конструкції (ІК), які нормативно подаються умовними складно-підрядними реченнями, часто містять у своїй семантиці імпліцитні мета-текстові компоненти (Важбицька 1994). Прикладами таких компонентів є різні типи модальних рамок, притаманних ІК:

1. Если А, то В - 'Если ты узнаешь, что А, то знай (то это знание должно каузировать твоё знание о том), что В' - пор. (9) Если в окне горит свет, то Аня дома - 'Если ты узнаешь (увидишь), что в окне горит свет, то знай, что Аня дома'.

2. Если А, то В - 'Если ты узнаешь, что А, то прими решение о выполнении В, и выполни это решение' - пор. (10) Если лампочка загорится, то нажми кнопку - 'Если ты узнаешь (увидишь), что лампочка загорелась, то прими решение нажать кнопку и нажми'.

Поруч з наявністю різних змістовних типів ІК, у природних мовах існує низка засобів вираження "прихованої" імплікації. До них, зокрема, належать різноманітні типи номіналізації. Однією з найпоширеніших

семантико-синтаксичних моделей "атрибутивної" імплікації в структури, у яких СК в означенням додатку при присудку. У таких випадках ОК утворює посилення імплікації, а присудок - її наслідок. Серед атрибутивних типів ІК найпоширенішим є такий, який передбачає, що у наслідку задається стереотип поведінки певної особи (істоти) - необхідність прийняття нею рішення про виконання дії з певним об'єктом, якщо останній задовольняє умові, сформульованій у посиленні, і виконання цієї дії: (11) *Деталі, виходячи из строя, он заменяет самодельными* - 'Якщо якийсь-будь деталь виходить из строя, он приймає рішення замінити її самодельною, и заменяет'.

Сформулюємо ряд умов, за яких реалізується даний тип ІК:

1. Одна з головних умов, необхідних для розпізнавання атрибутивної імплікації, полягає в одночасному виконанні двох умов: а) присудок має виражати умовальну, повторювану дію; б) об'єкт, виражений додатком, не є референтним і знаходитися у сфері дії квантору узагальнення (детальніше про типи об'єктної референції див. наступний розділ).

2. Умовальна дія, яку виражає присудок, обов'язково має бути цілеспрямованою. Пор. з зл'яку з цим (12), яке не інтерпретується як ІК: (12) *Он перелл шелковые плащи*.

3. Мета дії, яку виражає група присудку, не повинна суперечити загальнознаванню відношенням про доцільність виконання цієї дії над об'єктом. Інакше СК не сприймається як посилення імплікації, або речення допускає можливість принаймні односторонньої інтерпретації: (13) *Строители сносили обелики, имевшие историческую ценность*.

Розглядаються і інші, більш детальні інтерпретації, які виділяються в межах даного типу ІК.

Підбиваючи короткі підсумки даного розділу, подамо порівняльну характеристику різних функцій ОК. На СемП висловлювань, розглянутих у першому розділі, часто відігравало рівноправність предиката-присудка та ОК, які утворюють різні семантичні порції. В прикладах, проаналізованих у другому підрозділі, предикат ОК заповнює одну з валентностей присудка. Щойно ж розглянутий матеріал узагальнює ситуації, коли предикат присудку і предикат ОК заповнюють різні валентності третього предикату - імплікації. При цьому СК заповнює валентність посилення, а присудок - валентність наслідку.

У третьому розділі подается виклад запропонованої нами класифікації об'єктних означувачів. Однією з важливих проблем, які стали предметом широкого обговорення у сучасній семантиці, є необхідність диференціації та пов'язання різних типів відповідностей між іменникови-

ми групами і співвіднесеними з ними позамовними об'єктами та вираження різних типів означуваних, які віддаєржають ці відмінності. В даному розділі подано спробу побудови обчислення типів означуваних іменникових груп (співвіднесених з об'єктами), яке закономірно пояснює реально спостережуване різноманіття їх денотативних статусів.

Ми будемо виходити з припущення, що різні типи об'єктних означуваних можна уподібнити більш-менш деталізованим виазівкам про те, як виділити даний об'єкт серед множини інших об'єктів. Відтак сукупність ознак, що утворюють об'єктне означуване, можна умовно розглядати як критерій добору, що нм би керувався деякий умовний суб'єкт у пошуку (виборі) відповідного об'єкту (Селізерова 1964). Слід, однак, підкреслити, що ми маємо на увазі не реальний, а умовний вибір. Такий умовний вибір ми надалі називатимемо квазі-вибором (к-вибором), протиставляючи його реальній пошуковій діяльності. Критерій добору, яким можна керуватися при к-виборі, називатимемо квазі-критерієм, або к-критерієм. Основи класифікації.

А. В першу чергу слід розрізнати дві можливості: к-вибір здійснено (об'єкт к-вибрано)/к-вибір (ще) не здійснено (об'єкт к-не вибрано).

Б. К-критерій націлено на вибір індивідуального (унікального) об'єкту (к-критерій є індивідуальним)/к-критерій націлено на вибір не індивідуального об'єкту (к-критерій є неіндивідуальним).

В. К-критерій є відомим/к-критерій є невідомим - тобто відомі не всі ознаки, які утворюють даний к-критерій (індивідуальний чи неіндивідуальний).

Комбінуючи різні варіанти базових ознак, можна одержати 8 варіантів типів об'єктних означуваних. Виявляється, однак, що серед них можна виявити лише 5 варіантів, які можуть слугувати засобами семантичної інтерпретації різноманітних назв об'єктів, що зустрічаються у реальних текстах (три варіанти відкидаються як суперечливі і тому неможливі). Далі ретельно розглядаються інтерпретовані 5 типів об'єктних означуваних.

Об'єкти, квазі-вибрані за індивідуальним відомим к-критерієм. Дане сполучення ознак може співвідноситися як з одиничними, так і з множинними об'єктами. Мається на увазі, що і мовцю, і слухачу апріорно відомі одні й ті самі (причому - всі) змістові компоненти, що утворюють к-критерій, за яким к-вибрано відповідний об'єкт. У Сепі, розглянутому в першому розділі, таким об'єктам відповідають означувані, що утворені змістовими РХ-ознаками, вжитими в режимі обмежувальної викиці: (14) Книга, которую ты мне дал - 'х, являющийся элементом множества книг, который ты мне дал'. Тут йдеться про об'єкт, квазі-вибраний з УНІВЕР-

СЕМУ за індивідуальним відомим к-критерієм, що його утворюють ознаки 'х в КНИГІ & ДАЛ (тв, х, я)'. Один і той самий референтний об'єкт може співвідноситися з множиною альтернативних індивідуальних відомих к-критеріїв, кожен з яких однозначно задає даний об'єкт.

Розглядається випадки, коли таке сполучення ознак може слугувати засобом інтерпретації деяких вживань "родових" іменникових груп при предикатах, актантами яких є абірні сукупності. Пор: (15) Язуари *вимирають*. Такі іменники інтерпретуються як множини, квазі-вибрані за індивідуальним відомим к-критерієм 'БІТЬ ТОЖДЕСТВЕННИМ МНОЖЕСТВУ ЯЗУАРУ'.

Об'єкти, квазі- вибрані за індивідуальним невідомим к-критерієм.

Таке сполучення ознак відповідає окремому чи множинному об'єктові, презумпція існування якого не є апріорно принаймні для слухача - об'єкт стає для нього к-вибраним внаслідок сприймання повідомлення про реальну подію (ситуацію) за участю цього об'єкту. Відтак індивідуальний к-критерій, за яким вибрано даний об'єкт, є невідомим, тобто відомі не всі змістовні компоненти, які його утворюють. У СЕМІ, розглянутому в першому розділі, таким об'єктам відповідає мібачне подання, що містить позначковий компонент. Позначка співвідноситься з тією невідомою ознакою, яка в суці є відомими змістовними ознаками доповнює цей к-критерій до індивідуального. У подібних випадках к-критерій може бути невідомим або тільки для слухача, або ж для обох комунікантів. На поверхневому рівні ця різниця регулярно маркується протиставленням займенників типу *одн, некто, нечто, кое-кто, кое-что, і, а* іншого со-*жу, кто-то, что-то, какой-то* - пор. відповідно: (16) *Он хотел жениться на одной иностранке / Он хотел жениться на какой-то иностр. не* (Падучева 1979).

Об'єкти, квазі- не вибрані за індивідуальним невідомим к-критерієм. Якщо у висловлюванні з нереальною модальністю йдеться про те, що об'єкт, який не є вибраним за індивідуальним відомим к-критерієм (тобто не є референтно-визначеним), виступає учасником тієї або іншої нереальної ситуації, то в таких випадках мова йде про квазі- не вибрані об'єкти. Якщо цій ситуації відповідає не умовна (імплікативна) модальність, а інші типи нереальних модальностей, то тоді йдеться про об'єкт, к-не вибраний за індивідуальним невідомим к-критерієм. Такий об'єкт знаходиться у сфері дії квантору існування $F(x)$. Виділяється принаймні два варіанти даного квантору - наприклад, в залежності від того, чи йде мова про подію, яка, можливо, сталася до мовного акту, чи про подію, яка, можливо, відбудеться в майбутньому:

(17) *Возможно, кто-то (кто-нибудь) отстал;*

(18) *Возможно, кто-то (кто-нибудь) спянет*

В першому випадку мова йде про подію, яка, можливо, сталася з однією, фіксованою, особою. Тому відповідний індивідуальний невідомий к-критерій є фіксованим, константним. У другому випадку йдеться про подію, яка може статися з будь-якою з осіб, які утворюють певну множину. Тому відповідний індивідуальний невідомий к-критерій є неконстантним, являючи собою диз'юнкцію індивідуальних невідомих к-критеріїв.

Об'єкти, квазі- не вибрані за неіндивідуальним відомим к-критерієм.

Якщо вираження деякої нереальної ситуації здійснюється за допомогою висловлювання в умовній (імплікативній) модальності і якщо принаймні у посиленні відповідної імплікації фігурує об'єкт, що не є референтно-визначеним, то в такому випадку йдеться про об'єкт, квазі- не вибраний за неіндивідуальним к-критерієм. Мається на увазі, що умова, або принаймні частина умови, яка утворює імплікативне посилення, являє собою неіндивідуальний к-критерій, тобто к-критерій, який є явно недостатнім для к-вибору унікального об'єкту.

Для розгляду подальшого матеріалу принципово важливим є поняття презумпції імплікації. Остання багато в чому визначається презумпцією імплікативного посилення. Серед типів таких презумпцій виділяється презумпція можливості ситуації, яка обумовлюється у посиленні: з висловлювання про можливість деякої ситуації можна одержати умовне речення, якщо трансформувати це висловлювання в імплікативне посилення:

(19) *Всегоможно кто-то (кто-нибудь) стался --> Если кто-то (кто-нибудь) отстал, то мы его подождем;*

Неважно помітити, що при такому перетворенні статус нереферентного об'єкта змінюється: об'єкт, який фігурує у сфері дії квантора існування як учасник можливої події, потрапляє у сферу дії квантора узагальнення, шойно стає компонентом імплікації: $\forall(x)$ Если x є "множество одушевленных объектов, о которых идет речь" & если ОТСТАВАТЬ (x)...

Таким чином, у (19) індивідуальний невідомий к-критерій трансформується в неіндивідуальний відомий, який утворює собою умову, що ставиться до будь-якого об'єкту УНІВЕРСУМУ. Відтак квантор узагальнення інтерпретується як імплікація (зворотнє є невірним - для подання далеко не кожної імплікації може стати необхідним квантор узагальнення).

Розглядаються можливі типи кореляцій умови, викладеної в посиленні імплікації з презумпцією існування і множинності.

Сформулюються правила інтерпретації статусів нереферентних об'єктів в умовних реченнях, з огляду на які пропонується нетривіальний спосіб трактування загальних питань: (20) *Верно ли то, что А?* - "Если ты знаешь, что имеет место А, то дай положительную оценку истинности моего предположения о том, что А" - пор. (21) *Мне кто-нибудь звонил?* -

- $\nabla(x)$ Если ты знаешь, что ЗЕОНИТЬ (х, я), то скажи "да".

Досліджується також проблеми семантичної інтерпретації кон'юнктивних посилань типу (22) Если рубрика М *заполняется* наименованием, видовым относительно наименования Р... - $\nabla(x)$ Если х є НАИМЕНОВАНИЯ & & если БЫТЬ ВИДСМ (х, наименование Р)...

Слід розрізнати два види кон'юнктивних посилань - логічно негалежні, як у ційно розглянутому прикладі, та логічно залежні. Логічна негалежність (22) підтверджується можливістю його трансформування у денотативно-тотожне, але прагматично нееквівалентне висловлювання типу (22'), з іншою акцентуацією членів кон'юнкції: (22') Если (какое-либо) наименования, видовое *относительно* наименования Р, *заполняет* рубрику М... Характерною властивістю логічно залежних посилань є їх обмежена комутативність, яка визначає чітку послідовність членів кон'юнкції - пор. (23) Если они еще живы и работают... та (23') *Если они еще работают и живы...

Презумпція (23), на відміну від презумпції (22-22'), не може бути подана як кон'юнкція негалежних можливостей кожного з посилань. Презумпцією складних посилань виду Если А & Если В, де А є презумпцією В, пропонується розглядати імплікацію 'Если А, то возможно, что В'. Так, презумпцією (23) є 'Если они еще живы, то, возможно, что они еще работают'.

Об'єкти, названі-не вибрані за неіндивідуальним невідомим к-критерієм. Розглянута у попередньому підрозділі ймовірнісна імплікативна модель презумпції складного посилання виду Если А & Если В виявляється також корисною і для інтерпретації певних "родових" (Падучева 1979) вживань іменникових груп. Так, родові іменники у висловлюваннях про властивості типового ("еталонного") представника певного класу можуть бути інтерпретовані через квантор узагальнення, якщо прийняти, що зв'язок між посиланням та наслідком має високіймовірний характер: (24) У кошки глаза зеленые = $\nabla(x)$ Если х є КОШКИ, то высоковероятно, что БЫТЬ ЗЕЛЕНЬМИ (глаза (х)) $\Leftarrow$ Если некто является кошкой, то скорее всего (наверняка) у него зеленые глаза'.

Семантична інтерпретація інших, більш складних висловлювань базується на врахуванні імпліцитної еталонної властивості представників певного класу, яка обумовлює іншу властивість, про яку йдеться у ремі: (25) Когнитивное развитие детей *протекает* циклично = Дети обычно характеризуются таким свойством Р, которое *предопределяет* циклический характер их когнитивного развития. Таким чином, висловлювання типу (25) спирається на ймовірну імплікативну презумпцію $\nabla(x)$ Если х є ДЕТИ, то высоковероятно, что Р(х)'. Тоді (25) - $\nabla(x)$ Если х є ДЕ-

ТИ & если P(x) & если КОГНИТИВНО РАЗВИВАТЬСЯ (x), то ХАРАКТЕРИЗОВАТЬ (ЦИКЛИЧНОСТЬ (КОГНИТИВНО РАЗВИВАТЬСЯ (x)))'.

Звернемо увагу на те, що імплікативна умова в (25) являє собою неіндивідуальний к-критерій, принаймні один з компонентів якого - P(x) - є змінною. Відтак кон'юнкція посилань у (25) утворює неіндивідуальний невідомий к-критерій. Умову 'если P(x)' можна розглядати як позначковий компонент, який "доповнює" змістовні компоненти 'если x в ДЕТИ & если КОГНИТИВНО РАЗВИВАТЬСЯ (x)' до того неіндивідуального к-критерію, який мається на увазі в (25).

У 4-му розділі розглядаються комунікативні аспекти заперечення, що є притаманними йому на макрорівні висловлювання. Як показано у першому підрозділі, комунікативним "попередником" заперечення у функції негативної оцінки істинності (OI) завжди виступає певна стверджувальна пропозиція. Висвітлюється різноманітні типи таких пропозицій. Часто підґрунтям заперечення є апеліяція до певного нормативного стереотипу. Так, у реченні (26) *В два часа ночи Коля не спал* заперечення опирається на загальновідомий нормативний стереотип, згідно з яким вночі абсолютна більшість людей спить. Інколи той чи інший стереотип може бути поданий експліцитно: (27) *Когда двухлетнего Сен-Санса впервые подвели к фортепьяно, он не стал беспорядочно бить по клавишам, как это делает большинство детей его возраста, а осторожно брал одну ноту за другой...* В (27) експліковано всі необхідні елементи заперечення: а) посилання на нормативний стереотип, згідно з яким у дворічному віці діти безладно б'ють по клавіатурі; б) вміст заперечення - спростування думки про те, що цей норматив поширюється, як можна було сподіватися, і на тему повідомлення - дворічного Сен-Санса, який зперше одержав доступ до фортепіано; в) конкретизація протилежної альтернативи - що ж сталося насправді замість того, на що можна було сподіватись.

Далі наводяться численні приклади стверджувальних спростовуваних пропозицій (СП), на які спирається "приховане" заперечення, що міститься у значеннях багатьох службових слів - сполучників *а, но, прийменникових предикативів замість (P,Q), незважаючи на (P,Q), вопреки (P,Q), прислівників все равно, часток еще, пока, уже, а також прислівників з семантикою несподіваності (неожиданно, внезапно, вдруг). Остання група мовних одиниць цікава тим, що може містити заперечення не лише реалізації очікуваної події, а передусім заперечення подовження відомої суб'єкту чи мовця ситуації, усвідомлення якої не було для нього актуалізованим. Так, (28) *Неожиданно уехал Иванов* містить у собі заперечення типу 'То, что Иванов продолжает находится в месте локализации субъекта и (или) говорящего, неверно', що в свою чергу вик-*

лике подив останнього. Мабуть на увазі, що мовець вважав високоімовірним, що Іванов і надалі перебуватиме у тому ж місці, причому ця думка мовця не була для нього актуалізована, як думи він не дізнався про від'їзд Іванова.

Запропоновано також вважати на такий важливий у дослідженні заперечення аспект, як "місце" (або "час") виникнення у слухача уявлення про зміст СП. Слід розрізняти два випадки: 1) уявлення про СП виникає у слухача під час сприймання висловлювання, яке містить заперечення - пор. (26) - (28); 2) думка про СП актуалізується безпосередньо перед ознайомленням з заперечним реченням - пор. (23) Документи не обнаружены = 'То, что документы обнаружены, не верно', але передбачає, що слухачу вже відомо про пошуки зниклих документів і його можуть цікавити їхні результати.

У Висновочній частині узагальнюються результати нашого дослідження та подаються короткі висновки.

Додаток 1 присвячено проблемі глибокої семантичної інтерпретації заперечення як негативної ОІ. Заперечення можна розглядати як динамічний процес, функція якого полягає у корекції того чи іншого фрагменту інформації, яка є у слухача. Імманентними характеристиками такого перетворення є: 1) актуалізація у свідомості слухача пропозиції, в якій певна рема співвідноситься з деякою темою. Таку пропозицію, яка піддається подальшій корекції, назвемо "стартовою інформацією" (ОІ). Наприклад, у (30) Мешок не весит 50 кг у функції ОІ виступає значення 'вес мешка равен 50 кг или больше'; 2) опростування ОІ - введення її у сферу дії негативної ОІ, яка констатує неправочинність співвіднесення даної реми з відповідною темою: 'то, что вес мешка равен 50 кг или больше, не верно'; 3) формування нової, "фінішної інформації" (ФІ) шляхом співставлення даній темі нової, "правильної" реми. При цьому ступінь конкретизації ОІ може варіюватися. Так, ОІ для (30) є: 'вес мешка меньше 50 кг'.

Таким чином, засобом семантичної інтерпретації будь-якої негативної ОІ (незалежно від того, який тип заперечення - нейтральний, "прихований" чи контрастивний - використано для її поверхневої реалізації) слугує протипоставлення констатції: (30) - 'Вес мешка равен не 50 кг или больше, а меньше 50 кг'. Далі ми обмежимося кількома прикладами трактування негативних ОІ.

(31) Он не пришел во-время = 'Временем его прихода было не "во-время", а позже, чем "во-время"'; (32) Он опоздал на час - 'Временем его прибытия было не "во-время", а на час позже, чем "во-время"'; (33) Он пришел не во-время - 'Временем его прихода было не "во-время",

а раніше или поже, чем "во-время"; (24) Коля не спит, а ходит - 'То, что делает Коля, не есть "спит", а есть "ходит"'; (25) Коля не спит, а дремлет - 'Степень релаксации Коли является не оптимальной ("спит"), а меньше оптимальной ("дремлет")'; (26) Отец не бывал на море - 'Множество М мест, в которых бывал отец, тождественно не {М1 & морские побережья}, а {М1}'.

У ДОДАТКУ 2 розглядаються умови, за яких частка не не виконує функції негативної ОІ, а слугує одним з засобів побудови певного ствердного повідомлення. Такі повідомлення не є аналогами заперечних відповідей на загальні питання типу "Чи вірно те, що Р?", що є типовим для негативних ОІ. На противагу останнім, повідомлення за своєю функцією угодіються до відповідей на часткові питання з узагальненням структурно типу "Яку рему опівостановлено даній темі?". Наприклад, висловлювання, в яких йдеться про те, що деяка можлива ситуація є небажаною для суб'єкта, на глибинному рівні інтерпретується як повідомлення про негативну аксіологічну оцінку суб'єктом наслідків відповідної ситуації: (27) Она не хочет, чтобы он уезжал - 'Она считает, что если он уедет, то ей станет хуже по какому-то параметру'. Таким чином, висловлювання про небажаність далеко не завжди інтерпретуються як негативні ОІ, тобто часто не хотим (х, Р) ≠ 'то, что ХОЧЕТ (х,Р), неверно'.

У випадках, коли частка не вживається у зворотах не больше, не меньше, у складі предикатного комплексу не Р и Q, які слугують для наближеної кількісної характеристики певного параметра, відповідні висловлювання також трактуються як повідомлення, а не негативні ОІ:

(28) Мешок весит не больше 50 кг - 'Вес мешка равен 50 кг или меньше. Как ты понимаешь, это мало'; (29) Мешок весит не меньше 50 кг - 'Вес мешка равен 50 кг или больше. Как ты понимаешь, это много'; (40) Мешок не весит и 50 кг - 'Мешок весит меньше 50 кг. Как ты понимаешь, это очень мало'. Пор. у зв'язку з цим розглянутий вище приклад (20), що інтерпретується як негативна ОІ.

Іноколи стверджувальна інтерпретація частки не вимагає одночасного виконання цілої низки незалежних умов, як у двоскладовому реченні (41) Автобус не доехал до развилки и повернул налево, де: 1) обидві пропозиції з'єднуються сполучником и і мають спільний підмет; 2) пропозиція, яка перебуває у сфері дії частки не, утворена дієсловом з префіксом до; 3) присудки обох сурядних речень належать до спільної лексико-семантичної групи дієслів руху. У подібних випадках перша з пропозицій не виражає негативної ОІ, а є засобом ідіоматичного вираження обставини місця при присудку другої пропозиції: (41) - 'Недалеко от развилки автобус повернул налево'.

У Додатку 2 розглядається приклад практичного застосування деяких теоретичних положень дисертації. В сенсі класифікації рішень типів АЧ елементарних синтаксис СемП, яму запропоновано у першому розділі, лежить уваження про те, що відношення АЧ елементарного висловлювання до того чи іншого типу визначається типом питання, аналогом відповіді на яке є дана синтаксиса. Відповідна класифікація питань та можливості її застосування для цілей інформаційного пошуку і подається в Додатку. Таким чином, питання одразу підтримують запит користувача ІЧЗ. Запропонована класифікація запитів базується на врахуванні таких елементарних категорій, як:

а) припущений будь-якому питанню поділ на темі (предмет довільного докопання і складності, перша інформація про який цікавить користувача) та ядро - поділу у вигляді невідомої змінної ту інформації про тему питання, оприлюднення якої має привести до заповнення цієї змінної, тобто до задоволення інформаційної потреби користувача.

б) традиційний поділ питань на приватні та загальні.

Подальша диференціація типів запитів загальна від того, які компоненти ядерної синтаксиса входять до сфери ядра питання, а також від ступеня узагальнення, з яким користувач уявляє собі це ядро.

Основні положення дисертації висвітлюються у таких публікаціях автора:

1. О семантическом анализе с использованием семантической валентности слов // Тезисы докладов конференции "Структурно-математические методы моделирования языка", Изд-во ИУИ, Киев 1970, ч.2, с.159-160.

2. Семантическая валентность слов и автоматизация перевода на информационный язык ЕХ-модель // Семантические проблемы автоматизации информационного поиска, Киев, "Наукова думка", 1971, с. 40-57.

3. Об одном подходе к семантическому анализу, использующему семантическую валентность слов // Машинный перевод и прикладная лингвистика, вып. 14, Изд-во МПИИЯ им. М.Горького, Москва 1971, с. 71-85.

4. Семантический анализ // Энциклопедия кибернетики, Изд-во УРЕ, 1974, с. 313.

5. К проблеме обнаружения нестандартно оформленных валентностей предиката на этапе семантико-синтаксического анализа при машинном переводе // Материалы международного семинара по машинному переводу, изд-во БДП, Москва 1975, с. 129-129.

6. Об одном способе представления коммуникативной организации текста в его семантической сфере // Семантические проблемы искусственного интеллекта. Изд-во КДНП, Киев 1975, с.25-27.

7. К проблеме выявления presuppositional валентностей в связном

тексте // Лингвистические проблемы проектирования ИПС. Изд-во ИК АН УССР, Киев 1978, с. 32-43.

8. К проблеме семантической интерпретации некоторых атрибутивных связей в русском языке // Структурная и математическая лингвистика, вып. 7, Изд-во КГУ, Киев 1979, с. 89-95.

9. Об одной типологии информационных запросов // Научно-техническая информация, сер. 2, Изд-во ВИНТИ, Москва 1979, N 2, с. 8-13.

10. Распознавание и смысловая интерпретация одного типа скрытой импликации // Тезисы докладов всесоюзной конференции "Семантика естественных и искусственных языков в специализированных системах", Изд-во ЛГУ, Ленинград 1979, с. 154-165.

11. Некоторые вопросы распознавания и семантической интерпретации скрытой импликации в русском языке // Структурная и математическая лингвистика, вып. 8, Изд-во КГУ, Киев 1980, с. 104-111.

12. Об одном возможном подходе к классификации типов кванторной информации // Тезисы докладов и сообщений 4-й школы-семинара "Интерактивные системы", Изд-во "Мецниереба", Тбилиси 1982, с. 228-229.

13. On an approach to the semantic description of wishes // Summaries of symposium on Grammars of analysis and synthesis and their interpretation in computational structures. - Tallinn 1983, p. 105-107.

14. О некоторых коммуникативных аспектах семантической интерпретации отрицания // Тезисы докладов и сообщений школы-семинара "Семантические аспекты формализации интеллектуальной деятельности" Кутаиси-85, М., ВИНТИ, 1985, с. 285-289.

15. О некоторых проблемах интерпретации референции субстантивных именных групп // Тезисы докладов IX Всесоюзного совещания "Анализ знаковых систем. История логики и методологии науки", Киев, "Наукова думка" 1986, с. 43-44.

16. Отрицание и семантика неожиданности // Тезисы 1У Всесоюзной школы молодых востоковедов. Изд-во "Наука". Главная редакция восточной литературы. Москва 1986, с. 191-194.

17. О некоторых свойствах имплицативных конструкций // Тезисы докладов рабочего совещания "Предикаты пропозициональной установки", Изд-во "Наука". Главная редакция восточной литературы. Москва 1987, с. 123-126.

18. О сходстве семантических функций нейтрального и контрастивно-го отрицания и возможных единицах их описания // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной школы-семинара "Семантические аспекты формализации интеллектуальной деятельности", Боржом: 1988, М. ВИНТИ, 1989, с. 382-385.

19. С некоторых условиях реализации "утвердительно" значения частицы *не* // Инструментальные средства построения баз данных и знаний на персональных ЭЕМ. Изд-во ИК АН УССР, Киев 1989, с. 20-31.

20. К проблеме функционального сходства нейтрального и контрастного отрицания // Логический анализ языка: Тождество и подобие. Сравнение и идентификация. Институт языкознания АН СССР, М. 1990, с. 194-204.

21. К проблеме семантической интерпретации негативной оценки истинности с учетом ее модальности // Тезисы VI симпозиума "Лингвистические проблемы искусственного интеллекта", Ленинград, 1990, с. 26-27.

22. Об одном подходе к исчислению типов объектных санчаеах // Предварительные публикации Института русского языка АН СССР, вып. 181, Москва 1991, 43с.

В. Г. Гус

AB 29.164

AB 29.164